

Т.САТЫЛГАНОВДУН АЙРЫМ САТИРАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

ДҮЙШЕЕВ ЖУМАКАДЫР,

ф.и.к., профессор. Ж.Баласагын атындагы КУУ

Дүйнөдө оозеки адабияты эң жогорку деңгээлде өнүккөн элдер аз эмес. Ал эми андай элдерде көркөм сөз өнөрүн кесип кылып, эл алдына чыгармаларын чеберчилик менен аткарган өнөрпоздорду: ашуг, бакшы, жыроотрубдар деп аташкан. Бирок, кыргыз элинде акындык – ырчылык өнөр – өзгөчө чеберчиликте: кайда, кайсы жерде болбосун, көркөмдүк жактан гармониялуулугу, уникалдуулугу менен айырмаланып, угуучулардын жан дүйнөсүн козгоп, суктандырып келген.

Алсак, Ырамандын ырчы уулу, Асанкайгы, Санчы-сынчы, Арстанбек акын, Солтобай ырчыга окшогон залкар сөз өнөрүнүн адистерин билебиз. Чынында көптөгөн залкарлардын аты-жөнү бизге жетпей унутулду. Өттү-кетти.

Ошого карабастан, аты-жөнү менен ырлары белгилүү болгон Жеңижок, Барпы, Калмырза, Эшмамбет, Коргоол, Калык, Осмонкул, Алымкул, Ысмайыл сыяктуу төкмөлөрдүн кимисин албайлы алардын ырларынын салмагы, таасирдүүлүгү, күчү, көркөмдүктүн бийик деңгээлине чыга түшкөнүн көрөсүң, андагы колдонулган сөздүн лексико-семантикалык маанисин аныктап, салмактап да көргүч келет.

Андыктан жогорку сөз кылган өнөрпоздордун биринен да кем эмес, алардан артылып түшкөн төкмөнүн бири - Токтогул. Токтогул – жалаң гана мыкты ырчылык-акындык өнөрү менен гана эмес, ой жүгүртүүсүнүн тереңдиги, философиялык ой чабытынын кенендиги, акылмандыгы, чукугандай сөз тапкан төкмөлүгү менен көптөгөн акындарыбызга үлгү, окутуучу – устаз болгондугу да белгилүү.

Токтогулдун ырларындагы поэтикалык көркөмдүктүн бийик күчү жалаң гана андагы назик лиризм, сөз айкаштарындагы тыбыштардын гармониялык үндөштүктүн бириккендигинде эле эмес, өзгөчө тандап алган атайын колдонгон көркөм сөз каражаттарынын күчүндө, ички жана тышкы алетрациялык айкашта. Айрыкча, жушмак, элпек, жатык, бирок күчтүү, таасирлүү сөздөр менен ширешкен юмордук жана сатиралык ырларында колдонгон сөз салмагы коргошундай оор, экспрессивдик жактан таасирлүү, жагымдуу, уккулуктуу. Анын ырлары бири-биринен стилдик жактан кескин айырмаланып, Токтогулдун өзүнө гана таандык калем күчүн, өзгөчөлүгүн айкын ажырымдап турат. Биздин максат – залкар төкмөбүз Токтогул Сатылгановдун сатиралык чыгармаларына лингво-стистикалык анализ жүргүзүп, андагы колдонулган сөз күчүн аныктоого аракеттенемчибиз.

Азыркы мезгилдеги улуттук маданиятыбыздын көрсөткүчү болгон тилибиздин коомдун талабына карай ар кандай шартта, карым-катнаштын түрдүү формасында, тигил же бул чөйрөдө, көркөм чыгармаларды колдонулушун изилдеп, анын өзгөчө ыкмаларын окутуучу стилистиканын да ролу зор. Стистика болсо тилдик норма, стиль, стилдик маанини же экспрессивдик тилдик боекчону өз ичине камтыйт. Ошондуктан, тигил же бул акын-жазуучулардын, б.а., Токтогулдун колдонгон поэтикалык тилин лингво-стистикалык жактан окуп үйрөнүү дегенде – биз акындын чыгармасындагы ой-пикирин, идеясын тилдеги көркөм сөздөр, сөз айкаштары фразеологизм менен учкул сөздөр, макал-ылакаптар, архаизм, историзм, диалектизм же эмоционалдык-экспрессивдик сөз күчү менен чеберчиликте, өзгөчө, өзүнө гана таандык сүйлөмдөр аркылуу далма-дал бере билишин билебиз. Арийне мындай чебер ыкма менен тандалган тилдеги көркөм каражаттарды колдоно билиши ал акындын стилине байланыштуу болот. Стиль ар бир материалдын кимге, кандай максатка арналып жаткандыгына, анын жанрына байланыштуу өзгөрмөлүү болот. Анткени ар бир жанр өзүнчө сөз тандоону же стилдик бөтөнчөлүктү талап кылат.

Стиль – бул адам – деген аныктама берет (К.Маркс). Эгерде аныктаманын

жандырмагына көз чаптырсак, анда ар бир жазуучунун өзүнө таандык стили болушу табигый иш. Стил речтик каражаттарды (тилдик, сөздүк) пайдалана билүүнүн ыкмасы. Каражат дегенибиз - тилдин толук системалык бирдиги, б.а., элементтери: лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, эмоционалдык жактан мүнөздөлгөн жалпы элдик тилдин көрүнүшү. Стил маселеси образ түзүүгө байланыштуу болгондуктан, ал тил илими менен адабият таануу илиминин ортосундагы чек ара эл болбостон, бир эле мезгилде тилге жана адабиятка байланыштуу чечмеленип, аныкталат.

Ушундан улам көркөм чыгарманын тили дегенде анын стили жөнүндө сөз кылабыз. Демек, стилистика деген бөлүм тил илиминде да, поэтикада да бар. Ал эми стилдик аткарган милдетине, кызматына карата, экинчиден, экспрессивдик мааниде, б.а. айтылуучу ойдун көркөмдүк маанисине карата аныкталат.

Жыйынтыктап айтканда, Т.Сатылгановдун тилин (стилин) аныктоодо кандай көркөм тилдик каражаттарды, ыктуу чебер ыкмада колдоно билишин, б.а., анын стилизациялык жөндөмүнө да көз чаптыруу зарыл.

Адетте, төкмө акындар уйкаштыгына жараша, атаандашына сөз таба албай кекечтенип калбасы үчүн орунсуз сөздөр ташылып колдонулган, анчейин маанисиз айкаштар да учурайт. Бирок андай чекилик Т.Сатылгановдо сезилбейт. Тескерисинче – ал сөзгө уста, чебер экендигине байланыштуу, феодалдык коомдо карапайым элди ар кандай амал-айла менен жеп-ичип көнгөн дин өкүлдөрүнүн митаамдыгын («Эшен-Калпа» деген сатиралык ырында) өтө күйдүргү, курч, какшык-сарказм аркылуу туюнткан. Мисалы:

Эл ичинде кыдырган,

Эшен болот дечү эле.

Элден алдап албаса

Кесел болот дечү эле – десе, эшенге жардамчы калпа жөнүндө:

Эшен менен энчилеш

Калпа болот дечү эле

Аркасында асынган,

Калта болот дечү эле – деген ыр саптарындагы мыскыл, шыкак, шылдың сөз менен окуучунун жан дүйнөсүн козгойт.

Ошондой эле, акын менен жазуучулар белгилүү бир аймакта жашаган жергиликтүү элдин тилине мүнөздүү болгон диалектилик сөздөрдү ошол доордун турмуш-тиричилигине, социалдык чөйрөсүнө шайкеш алардын сүйлөө речин да өзүндөй берип, сүрөттөлүп жаткан персонаждын реалдуу, типтүү тилдик, профессионалдык (молдо, сопу, эшен, калпалардын) өзгөчөлүгүн ачып берүүгө аракеттенет. Демек, автордун дүйнөгө болгон көз карашына шайкеш, дин өкүлдөрүнүн алдамчылыгын, анын тилдик бөтөнчөлүктөрүн өтөмө катар призмадан өткөрүп, ошол социалдык теңсиздикти, адилетсиздикти курч сатиралык чебер стилизациялык ыкма менен шылдыңдаган. Эгерде майдалап, терең талдасак, анда бул ырда тарыхый жана жанрдык стилизация өкүм сүрөт. Алсак, ырдагы – кесел, калта, кетте, допусун, пулун, кинегене, хаммасын бүт алгын ж.б. Дин өкүлдөрүнүн милдетин аткаруучулар: молдо, эшен, калпа, сопу. Эзүүчү таптын титулдары – манап, болуш ж.б. сыңалат.

Ошентип, Т.Сатылгановдун чыныгы чыгармачылык новаторлук стилизациялык чеберчилиги ал жергиликтүү элдин колдонгон тилинин колоритин сактап, дин өкүлдөрүнүн терс, жек көрүмчү образын так, кыска, жөнөкөй эле сөздөр менен ача алышында турат.

Дегинкисин алганда, диалектизм поэтикалык көркөм чыгармаларда баалуу стилистикалык милдет аткарат. Айрыкча, жергиликтүү улуттук колоритти сактап, каармандардын өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүдө, көркөм сөз каражаттарынын бирден-бир булагы болууда да зор роль ойнойт.

Профессионалдык лексикага, адамдардын ишмердүүлүгүнө, аткарган кызматына жараша ар кандай чөйрөдө өзүнүн кесибине байланышкан сөз, же сөздөрүн тизмеги кирет. Мына ушундай лексиканы акын чебер стилдик ыкмада колдонгон. Дин өкүлү өзү сөз

маанисин түшүнсө, түшүнбөсө да сүйлөшүн келекелеп: Азирети, ак селде, ак шарият, теңир азезил, акирет, байгамбар, олуя ж.б. сөздөрдү айтып, селде чалынган менен кара ниет жегич, алдамчы экендигин мыскылдайт.

Т.Сатылгановдун «Папы калпа» жана «Токтогул менен Эшмамбеттин Эшендин калпаларына карата ырдаганы, «Эшен калпа», «Беш каман» деген сыяктуу сатиралык ырларында акын фразеологизмдердин синонимдерин да ыктуу колдонгон. Мисалы.

Азирети Эшендер
Ак селделүү калпабыз
Ак теңгеге толгон бейм
Ак шарият пири деп.

Эгерде жогорку фразеологиялык айкаштардагы «ак» таза, б.а. жаман жакка азгырылбаса «сүрөттөн ак» адамдардын теңгеге азгырылып, сатылып кеткенин өтмө маанидеги ак селделүү калпабыз деген көркөм тилдик каражатты колдонду. Айрым акын-жазуучуларды алсак, ушул эле айкашты А.Токомбаевдин чыгармаларында кар орногон тоонун көркөм түсүн чагылдырыш үчүн «ак чачтуу», «ак каралуу», «ак элечектүү» деген өтмө маанидеги фразеологиялык синонимдерди стилдик максатта колдонот. Мындан сырткары: ийкендеп турат чокусу, аттын майын алалы, узарбаган этеги, кылдан ничке кез болсо ж.б. да алып кароого болот.

Айрыкча, кыргыз тилинин сөздүк составына кийинчерээк эле кирген теңге (деньги) – сом – акча – пул деген синоним сөздөрдү ыгына жараша стилдик максатта колдонгондугун айтпай коюуга болбойт. Т.Сатылганов ошол шартта, ушундай чалкандай чаккан сатирада «ак теңге» деп берүүнү ылайык тапкан, эң туура көркөм элестүү колдонулган.

Мындан сырткары, Т.Сатылганов ички күчтүү сезимди окуучуларга уккулуктуу, курч жеткириш үчүн эмоционалдык-экспрессивдик лексикаларды да атайын стилдик максатта ыктуу колдонгон.

Мисалы: Соогатына чубалтып,
Селде берип жүрбөсүн
Ийкендеп турат чокусу

Баркы кеткен маңкам ай
Үйдө туруп кызганган
Үнүрөйгөн маңкам ай

Кай муратка жетесиң
Бозокор турсун быякта,
Бок жегенге тетесиң

Акмактан бетер тыякта,
Азапка калаар бекенсиң?
Азезилдин жанында
Кокуйга калат деп уккам.

Жогорудагы асты сызылган сөздөр адамдын ички жек көрүмчү сезимин учкул тутантып «соогатына, ийкендеп, үнүрөйгөн, бок жегенге, акмактан, азапка, кокуйга деген ж.б. сыяктуу сөздөрдөгү баяндалган маанилик бирдиктердин терс эмоционалдык оттенектору, өзгөчө стилистикалык боекчолук маанини берип турганын байкоого болот. Ошондуктан сөздөгү экспрессивдүү стилистикалык боекчо сөзгө же сүйлөмгө тикеден-тике таандык, анын ажырагыс бөлүнбөс белгиси катары лексико-грамматикалык маанилер менен өз ара шартташып, чиеленишкендиктен, андай маанини ажыратып, аныктай билүү керек. Анткени мындай эмоционалдык лексикалар сүйлөмдүн кайсыл гана түрүндө кездешпесин алар адамдын ички сезимин билдирип, ага эмоционалдык интонация катышып окулганда гана угуучуларды өзгөчө таасирлентет.

Жыйынтыктап айтканда, Т.Сатылгановдун сатиралык айрым ырларын алып караганда, биз байкаган стилистикалык синонимдерге өтө бай. Өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттары андан да көп. Мисалы аялы, зайыбы, катыны, келинчеги, жары ж.б. синонимдик катардын экөөн бир эле куплете эки башка стилдик максатта колдонот.

М., Олуя чалыш мейманың,

Карасам окшош эмеспи

Койнундагы зайыбын

Эркек да болсо окшошот

Аялдардын жармына

Мындагы аялга, зайыпка молдо-сопу, эшен-калпалардын салыштырылышы өтө курч. Алардын аброюун биротоло төгүп, элге арагыз ишеничсиз ой туудуруучу көркөм каражат.

Т.Сатылганов көркөм сөз өнөрүнүн өтө сөзмөр чечени «кызыл тилдин» адиси. Ал чыгармаларында макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү, фразеологизмдерди, троптун түрлөрү: метафора, метонимия, снехдоха, салыштырууларды ж.б. колдонуп, эзүүчү таптын диний өкүлдөрүнүн образдын терең ачып, угуучуларга күчтүү таасир этип, окуучулардын ички сезимин көркөм чагылдырыш үчүн көркөм тилдик каражаттарды өзгөчө стилдик максатта колдонот.

М., Кара тилди безеген,

Мурут болгон калпа көп.

Узарбаган этеги

Ак элечек адамдар.

Ошентип Т.Сатылганов жогоруда айтылган чыгармаларында көркөм стилдик каражат катары көөнөргөн (тарихий, архаизм) сөздөрдү, диалектизмдерди, профессионалдык же кесип сөздөрүн атайын стилизациялык максатта өтө так, таасирлүү ыкмада колдоно алган.